

УДК 159.9

Жадан Ірина Василівна

Кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді

Назва установи Інститут соціальної та політичної психології НАПНУ, м. Київ, Україна

ORCID ID [0000-0001-5274-574X](https://orcid.org/0000-0001-5274-574X)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

Проаналізовано уявлення про компоненти та прояви громадянської компетентності, обґрунтовано припущення стосовно зумовленості її розвитку соціально-психологічними чинниками. Виокремлено наукові підходи до конструювання моделей громадянської компетентності: 1) на основі переліку компетенцій, які входять до кожного з компонентів моделі; 2) на основі переліку індикаторів компетентності; 3) на основі виокремлення компетентностей, які забезпечують бажаний результат на різних етапах виконання ролі громадянина.

Громадянську компетентність визначено як інтегративну характеристику особистості, що ґрунтується на якостях (цінності, мотивації, настанови, ставлення, ідентичності) та кваліфікаційних ознаках (здатності, готовності), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Показано, що громадянська компетентність не може бути сформована на основі знань та умінь навіть найвищого рівня і зумовлюється, насамперед, соціально-психологічними чинниками. Представлено соціально-психологічну модель громадянської компетентності, побудовану відповідно до уявлення про формування здатностей і готовностей до виконання ролі громадянина на основі комплексу особистісних якостей. Тобто компетенції другого рівня (здатності і готовності) забезпечуються відповідними конфігураціями компетенцій першого рівня, які актуалізуються відповідно до ситуації. Пропонована модель може виконувати функцію ідеальної соціально-психологічної моделі громадянської компетентності, водночас, у разі виокремлення індикаторів розвитку показників, може бути операціоналізована і емпірично верифікована.

Представлено аргументи на користь ідеї про визначальний вплив соціального середовища на розвиток громадянської компетентності. Показано, що середовище продукує певний дискурс громадянськості і підтримує (чи обмежує) практики, відтак визначає координати простору громадянської взаємодії і встановлює її норми та правила. Відтак середовище формулює соціальне замовлення на певний формат громадянської компетентності. Виокремлено функції середовища, сприятливого для розвитку, визначено його ознаки та способи впливу.

Ключові слова: громадянська компетентність; соціально-психологічна модель; якості; кваліфікаційні характеристики; середовище; чинники розвитку.

A SOCIO-PSYCHOLOGICAL MODEL OF CITIZENSHIP COMPETENCE

Iryna Zhadan

PhD in Psychology, Senior Research, Head of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior
Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv,
Ukraine

The article is devoted to the analysis of components and manifestations of citizenship competence. It provides the rationale for the assumption that development of citizenship competence is determined by socio-psychological factors. The author identifies scientific approaches to the construction of different models of citizenship competence, which are based on 1) the list of competencies included into each component of a model; 2) the list of competence indicators; 3) identification of the competences which provide for the desired result on different stages of the performance of the citizen role.

Citizenship competence is defined as an integrative characteristic of an individual, which is based on qualities (values, motivations, attitudes and identities) and qualification characteristics (ability and readiness) necessary and sufficient to perform the role of a citizen effectively. Citizenship competence can not be formed on the basis of knowledge and skills, even if they are of the highest level. It is determined primarily by socio-psychological factors. The idea about the that abilities and readiness to perform the role of a citizen are formed through development of a set of personal characteristics underlies the author's approach to constructing the model of citizenship competence presented in the article. In other words, competencies of the secondary level (abilities and readiness) are provided for by the relevant configurations of competencies of the primary level actualized in different situations. The suggested model can be viewed as an ideal socio-psychological model of citizenship competence and at the same time it can be operationalized and empirically verified if indicators are determined.

The author puts forward arguments to support the idea of the decisive impact of the social environment on citizenship competence development. The environment produces a certain citizenship discourse and supports (or restricts) practices, hence it determines the coordinates of the citizenship interaction space and sets up its norms and rules. So the environment formulates a social order for a certain format of citizenship competence. The author determines functions of the environment favorable for the development of citizenship competence, its features and ways of influence.

Key words: citizenship competence; socio-psychological model; qualities; qualification characteristics; environment; development factors.

Постановка проблеми. Соціально-психологічна зумовленість розвитку громадянської компетентності акцентувалась ще у працях авторів компетентнісного підходу (Munkler, 1997; Равен 2002; et al.). Проте зусилля громадських об'єднань і освітян тривалий час спрямовувались переважно на розвиток когнітивного компоненту компетентності, що забезпечило набуття молоддю знань щодо власних громадянських прав та окремих умінь, які мають допомогти особистості їх захистити. Молодь вільно оперує поняттям «активність» і декларує власну готовність до неї, проте ці декларації або взагалі не конвертуються у компетентну громадянську участь або ж обмежуються виявом протестної активності. Відтак проблема виокремлення соціально-психологічних компонентів громадянської компетентності та визначення умов їх розвитку набуває

актуальності як у контексті активізації чинників її розвитку, так і у контексті поглиблення наукових уявлень про психологічне підґрунтя громадянської компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми Уявлення науковців про складові громадянської компетентності (громадянські компетенції) ґрунтуються на теоретичних підходах різного рівня узагальнення, що унеможлиблює їх систематизацію і ускладнює порівняння. Спробуємо виокремити ті моделі громадянської компетентності, які видаються найбільш продуктивними для вирішення завдань нашого дослідження, оскільки включають соціально-психологічні компетенції.

Видається логічним почати аналіз з вимог компетентнісного підходу, який запроваджується в українській освіті. У методичних матеріалах, підготовлених в рамках розробок НУШ, представлено і структуру громадянської компетентності, компонентами якої, на думку розробників, є:

1) *цінності і ставлення*: «повага до людської гідності та прав людини», «толерантне ставлення до людей», «поцінювання рівності та справедливості», «відкритість і повага до інших думок, культур, переконань, поглядів, повага до людей», «громадянська свідомість», «відповідальність», «упевненість у своїх силах, самозарадність»;

2) *навички*: «автономного навчання», «аналітичне та критичне мислення», «конструктивної участі у місцевій громаді та у процесі ухвалення рішень на всіх рівнях», «співпраці», «комунікативні», «ведення переговорів та мирного вирішення конфліктів», «емпатія»;

3) *знання*: «самого себе та критична самооцінка», «знання та критичне розуміння світу» » (Рафальська et al., 2017, с.8).

Назви двох останніх компонентів представленої структури на перший погляд асоціюються з когнітивною компетенцією, проте, проаналізувавши їх змістове наповнення, можемо бачити і власне психологічні показники. Виокремлені авторами якості та кваліфікаційні ознаки у структурі громадянської компетентності не викликають заперечень, однак їх перелік не видається достатнім, водночас зміст окремих компетенцій, на нашу думку, потребує конкретизації або уточнення. Зокрема, категорія «громадянська свідомість» інтерпретована надто вузько, як усвідомлення важливості участі у виборах, натомість компетенція «знання та критичне розуміння світу» виглядає надто абстрактною. Пропонуючи свій перелік структурних компонентів

громадянської компетентності, І.Трофімова, як і автори попередньої розробки, посилається на рекомендації Європейської комісії щодо ключових компетенцій для неперервної освіти. Однак компоненти її моделі дещо відрізняються не лише змістовим наповненням, а й кількісно (до знань, навичок, ставленнєвого та ціннісного компонентів додається компонент «ідентичності»). Як і автор попередньої структури, І.Трофімова до складу перших двох компонентів включає психологічні якості (такі як критична рефлексія, когнітивні здатності, креативність тощо). Дослідниця вважає громадянську компетентність трансверсальною (універсальною), спрямованою на вирішення широкого кола проблем. Високий рівень розвитку громадянської компетентності особистості і спільноти, на її переконання, відкриває можливості для опанування *«ефективними стратегіями і методами управління новими ситуаціями»*, які виникають в умовах змін, а також *«ненасильницькими способами попередження і вирішення... суперечностей і конфліктів»* (Трофімова, 2015, с. 92). Ці позиції, на нашу думку, важливі для розуміння цілей громадянської поведінки і можуть виступати індикаторами компетентності.

І.Трофімова вирізняє три рівні громадянської участі (мінімалізм, максималізм і критицизм). Компетенції кожного з рівнів відрізняються, відповідно і набір змістових елементів компонентів структури буде різним, а отже пропонується модель є орієнтовною.

Структурна модель громадянської компетентності, запропонована Р.Чулковою, являє собою перелік ключових компетентностей, кожна з яких розкрита через здатності. Авторка виокремлює компетентності: а) *дослідницьку* (здатності аналізувати і оцінювати ситуацію); б) *соціального вибору* (уміння здійснювати вибір і приймати рішення у конкретній соціальній ситуації, при вирішенні конкретних соціальних проблем); в) *соціальної дії* (реалізація прийнятого рішення); г) *комунікативну* (здатність до толерантної взаємодії з іншими при вирішенні соціальних проблем); д) *навчальну* (здатність до самоосвіти у світі, що змінюється) (Чулкова, 2014, с.1).

Пропонований Р.Чулковою перелік ключових компетентностей видається загально логічним і таким, що відповідає уявленням про здатності, необхідні для виконання ролі громадянина. Однак поза увагою дослідниці залишився надзвичайно значущий, на нашу думку, аспект громадянської компетентності – прогностичний, адже антиципація і прогнозування наслідків своїх дій чи бездіяльності є важливою умовою ефективності громадянської поведінки.

З оперттям на категорію «здатність» визначає громадянську компетентність і Шестопалюк В.С., акцентуючи переважно діяльнісний її вимір: «громадянська компетентність ... це здатність оперативно й ефективно діяти в ситуаціях соціальної взаємодії на основі інтегрального комплексу громадянських цінностей, якостей, пізнавального і практичного досвіду» (Шестопалюк, 2010, с.5).

Відповідно до логіки виконання ролі громадянина вирізняє складові структури громадянської компетенції також Х. Мюнклер (1997), виокремлюючи когнітивну, процесуальну і габітуальну компетентності як компоненти структури громадянської компетентності. У складі кожного з компонентів – відповідні компетенції. Зокрема,

- *когнітивна компетентність* передбачає: певний рівень знань про інституційну будову політичної системи, функціональні взаємозв'язки і взаємодії всередині системи та готовність і здатність до їх засвоєння; поінформованість щодо технічних та природничо-наукових проблем застосування новітніх технологій у тих випадках, коли рішення щодо їх застосування приймаються на політичному рівні;
- *процедуальна компетентність* забезпечується знаннями та здатностями, необхідними для реалізації можливостей впливу і партиципації (насамперед, щодо змісту і обсягу повноважень інститутів політичної системи та правових процедур), а також здатностями до тактичної і стратегічної взаємодії задля проголошення своїх цілей і преференцій;
- *габітуальна компетентність* зумовлена здатностями і настановленнями на практичну реалізацію знань та вирішення проблем. Особливої ваги набуває тоді, коли йдеться про здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди (Munkler, 1997).

З-поміж переваг пропонованого підходу варто відзначити включення дослідником до переліку когнітивних компетенцій не лише власне знань (поінформованості), а й когніцій, як готовності і здатності до набуття знань. Водночас функціонал габітуальної і процесуальної компетентностей, на нашу думку, перетинається, адже ефективна взаємодія і є результуючою компетентності, а здатності реалізації впливу і партиципації – інструментом. Відтак видається проблематичною операціоналізація і оцінювання рівня процесуальної та габітуальної компетентності.

Дж. Равен основними складовими громадянської компетентності вважає:

- *внутрішні мотиваційні характеристики, пов'язані з системою цінностей особистості* (ініціатива, лідерство, інтерес до механізмів функціонування держави і

організацій, уявлення про ймовірні їх впливи на особистість), підкріплені спеціальними знаннями;

- уявлення і очікування, пов'язані з механізмами функціонування суспільства (щодо ролі «Я» в організаціях і спільноті, щодо відповідальності та умов інноваційного розвитку);

- адекватність трактування термінів, які описують взаємодію («керівництво», «прийняття рішень», «демократія», «рівність», «відповідальність», «підзвітність», «делегування відповідальності») (Равен, 2002) .

Якщо абстрагуватись від авторського переліку чинників компетентної поведінки, модель громадянської компетентності, запропонована Дж. Равеном, видається надто спрощеною. Однак з урахуванням здатностей і готовностей (долучатись до діяльності високого рівня, сприяти тим, хто запроваджує нове і шукає більш ефективні способи вирішення проблем тощо), які Дж. Равен вважає чинниками компетентності, структура громадянських компетенцій набуває більш виразних обрисів. Значну увагу автор приділяє розвивальному середовищу, яке, на його думку, є ключовим чинником розвитку громадянської компетентності, позаяк продукує ціннісні смисли, визначає бажані стилі поведінки, соціальні очікування тощо.

Два наступних дослідника вивчали проблеми громадянської компетентності у розрізі проблем вищої освіти, а саме – розвитку громадянської компетентності майбутніх вчителів.

О. Майданик, проаналізувавши інтерпретації громадянської компетентності у різних науках, дійшла висновку щодо продуктивності узагальненої моделі компетентності і виокремила в її структурі: знання, уміння, навички, переживання, емоційно-ціннісні орієнтації та переконання особистості (Майданик, 2017, с.86).

В. Піддячий у структурі громадянської компетентності майбутнього педагога вирізняє: знання, вміння, практичні навички, способи мислення, професійні, світоглядні і громадянські якості та морально етичні цінності. На думку дослідника динамічна комбінація перелічених елементів уможливорює ефективність громадянської поведінки (Піддячий, 2017, с.78).

Представлений огляд моделей громадянської компетентності відображає напрями пошуку науковців, орієнтованих на вирішення педагогічних, політичних або міждисциплінарних проблем. Втім проблематика громадянської компетентності досліджувалась і психологами. Так Борець Ю., досліджуючи особливості громадянської компетентності майбутніх фахівців соціономічного профілю, в структурі

громадянської компетентності вирізняє суспільно-пізнавальну, нормативно-регулятивну і поведінково-діяльнісну компетенції (Борець, 2014).

І.Попович в структурі громадянської компетентності виокремлює: «знання (про громадянське суспільство), громадянську свідомість та самосвідомість, громадянську спрямованість, прийняття демократичних ідеалів та цінностей, духовний розвиток особистості» (Попович, 2016, с.228). Визначальними у розвитку громадянської компетентності, на думку дослідника, є національна культура та соціальні очікування особистості.

Трикомпонентну структуру громадянської компетентності пропонує і Мельник Н., щоправда змістове наповнення кожного з компонентів (ціннісного, діяльнісного і процесуального) автор не деталізує, відтак не зрозумілим є розрізнення діяльнісного і процесуального компонентів (Мельник, 2018, с.7).

Легко переконатись, що представлені психологами моделі громадянської компетентності відтворюють логіку науковців-педагогів, а їх автори акцентують свою увагу на окремих психологічних аспектах розвитку чи функціонування громадянської компетентності: так Борець Ю. акцентує увагу на функціях компонентів компетентності, І.Попович – на умовах та чинниках становлення, Н. Мельник – на ціннісних складових компетентності.

Підсумовуючи аналіз моделей громадянської компетентності можемо вирізнити три підходи у їх конструювання:

- за першого підходу структура компетентності є фактично переліком компетенцій або упорядкована відповідно до логіки їх формування – від знань, цінностей, ставлень – до готовності і здатності (В. Піддячий, О. Майданник, І.Трофімова та ін.);
- другий підхід ґрунтується на визначенні індикаторів сформованості громадянської компетентності як системи здатностей, що забезпечує виконання функцій громадянина (такою є модель Р.Чулкової);
- прихильники третього підходу «прив'язують» структурні елементи компетентності до етапів реалізації ролі громадянина (як, наприклад, Х.Мюнклер).

Підсумовуючи викладене можемо констатувати наявність відмінностей у використанні понять компетентність, компетентності та компетенції (Шепелева, 2016, Кострова, 2011 et al.). Не зупиняючись на деталізації цих відмінностей, обмежимося коротким поясненням власного бачення їх співвідношення.

Громадянську компетентність ми розуміємо як інтегративну характеристику особистості, яка ґрунтується на якостях (цінності, мотивації, настанови, ставлення, ідентичності) та кваліфікаційних ознаках (здатності, готовності), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Відповідно громадянські компетенції – це ті якості та кваліфікаційні характеристики, які на даному етапі розвитку суспільства забезпечують ефективність громадянської взаємодії.

Метою статті є представлення соціально-психологічної моделі громадянської компетентності студентської молоді та визначення умов середовища, сприятливого для розвитку громадянських компетенцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. З опертям на результати аналізу здобутків науковців та з урахуванням результатів власних досліджень ми зробили спробу побудувати соціально-психологічну модель громадянської компетентності, компонентами якої стали соціально-психологічні якості та кваліфікаційні характеристики, які, на нашу думку, є необхідними і достатніми для ефективного виконання ролі громадянина. Пропонована модель (табл.1) ґрунтується на припущенні, що здатності і готовності до виконання ролі громадянина формуються на основі комплексу якостей (цінностей, мотивацій, настанов, ставлень, ідентичностей), конкретні репрезентації яких постають як окремі компетенції. При цьому компетенції другого рівня (здатності і готовності) забезпечуються відповідними конфігураціями компетенцій першого рівня, які актуалізуються відповідно до ситуації. Пропонована модель може виконувати функцію ідеальної соціально-психологічної моделі громадянської компетентності, водночас, у разі виокремлення індикаторів розвитку показників, може бути операціоналізована і емпірично верифікована.

Можна дискутувати з приводу того, які смисли і змісти показників виокремлених якостей (компетенцій) актуальні саме тут і тепер, адже у процесі культурно-історичного розвитку змінюються уявлення про функції громадянина, а відтак і про те, які саме компетенції є необхідними і достатніми для ефективного громадянства.

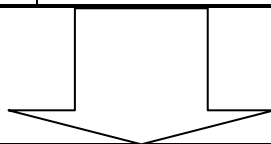
На кожному з етапів суспільного розвитку «образ бажаного» громадянської компетентності артикулюється соціальним середовищем, яке задає координати простору громадянської взаємодії і встановлює норми та правила такої взаємодії, відтак постає «замовником» певного формату громадянської компетентності. Водночас суб'єкти громадянської взаємодії, відповідно до наявних здатностей і готовностей,

Таблиця 1

Соціально-психологічна модель громадянської компетентності

Соціально-психологічні якості				
<i>Цінності</i>	<i>Мотивації</i>	<i>Когнітивні настанови</i>	<i>Ставлення</i>	<i>Ідентичності</i>
• свобода	• залучення	• на критичний аналіз інформації	• соціальна відповідальність	• суб'єктна
• законність	• активності	• на раціональне оцінювання ситуації	• толерантність до невизначеності	• громадянська
• соціальна солідарність	• досягнення не лише особистого а й спільного блага	• на рефлексивний аналіз нового досвіду	• соціальний інтерес	• політична
• взаємоповага	• впливу на політику і суспільство		• соціальна довіра	• національна
• співробітництво	• самоорганізації для вирішення спільних проблем			• регіональна
	• самоконтролю і саморефлексії			• глобальна

Кваліфікаційні характеристики	
<i>Здатності</i>	<i>Готовності</i>
• до аналізу ситуації і планування активності	• до партиципації (участі в управлінні, вирішенні проблем, причетності, співробітництва ...)
• до антиципації і прогнозування наслідків своїх дій	• до здобуття суспільних благ ціною обмеження або й відмови від власної вигоди
• до тактичної і стратегічної взаємодії при вирішенні суспільних проблем	• змінювати і контролювати власне життя та ініціювати зміни у найближчому оточенні
• до критичної рефлексії	• до вирішення проблем в умовах невизначеності
• аргументувати свої пропозиції (оцінки, дії тощо)	• до толерантної взаємодії при вирішенні соціальних проблем
• оцінювати ризики	
• вести дискусію	
• активно слухати	
• визначати, що відповідає власним інтересам і який політичний вибір дає змогу забезпечити ці інтереси найбільшою мірою	

продукують власні смисли, моделі, цілі, реінтерпретують пропозиції дискурсів, впроваджують нові практики, змінюють норми і правила, а часом і масштаби взаємодії, зумовлюючи трансформації середовища і уявлень про громадянську компетентність.

Розвивальний потенціал середовища (дидактичного, громадянського, освітнього, соціального etc) досліджувався у рамках різних наукових підходів. Визначено ознаки розвивального середовища: насиченість, структурованість, трансформаційність, поліфункціональність, варіативність, доступність, безпечність (Бутвина, & Гаврашенко, 2019, Caron LeCompte et al 2019, Семенова et al., 2014). Побудовано низку моделей розвивального освітнього середовища (Семенова et al., 2014, Ясвин, 1997, Рубцов, 2004). Здійснено політологічне обґрунтування впливу середовища на формування громадянської компетентності як соціального явища і як результату соціалізації особистості (Подлесная, 2006). Визначено функції розвивального середовища, які зумовлюють розвиток соціальної компетентності: соціально-комунікативну, соціально-інтегративну та особистісно-формувальну (Нагайченко, 2010). Ю. Мануйлов вказує на «нішеву» структуру розвивального середовища, де ніша визначається як обмежений простір можливостей для розвитку особистості (Мануйлов, 2013).

Вирізняють три способи впливу середовища на розвиток громадянської компетентності: *прямий* (через обмеження), *опосередкований* (через поняття, уявлення і види компетентності, які розвиваються) і *непрямий* – через мотивування до бажаних форм поведінки, через стиль поведінки (афіліативна, силова чи поведінка досягнення), який переважає у суспільстві, та особливості суспільної структури (спільність системи цінностей, очікувань і способів сприйняття) (Равен, 2002).

У подальшому дослідженні середовище розвитку громадянської компетентності ми розглядатимемо як простір соціальної взаємодії, репрезентований дискурсом громадянськості та громадянськими практиками, що зумовлюють розвиток якостей та кваліфікаційних характеристик суб'єктів.

Практична/соціальна значущість дослідження Запропонована соціально-психологічна модель громадянської компетентності, у разі її операціоналізації, може бути взята за основу при розробці інструментарію для емпіричного дослідження очікувань та впливів соціального середовища на розвиток громадянської компетентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Громадянська компетентність, як інтегративна характеристика особистості, визначається рівнем сформованості її

якостей (цінностей, мотивацій, настанов, ставлень, ідентичностей) та кваліфікаційних ознак (здатностей і готовностей), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Перелік громадянські компетенції та визначення їх еталонних показників на кожному з культурно-історичних етапів розвитку суспільства прямо чи опосередковано, з більшим чи меншим ступенем конкретизації визначає спільнота.

Громадянська компетентність – динамічне утворення, насамперед тому, що спектр вирішуваних громадянами проблем (економічних, політичних, екологічних, релігійних etc) надзвичайно широкий, відтак неможливо в принципі передбачити і засвоїти необхідні для їх вирішення знання. А отже ніякий обсяг знань і умінь, засвоєних особою, не гарантує ефективного виконання нею функцій громадянина. До того ж факт обізнаності щодо своїх прав і свобод, і навіть певний рівень умінь, не зумовлює безпосередньо виникнення мотивації до їх застосування. Тобто громадянська компетентність не може бути сформована на основі знань та умінь навіть найвищого рівня і зумовлюється, насамперед, соціально-психологічними чинниками. Відповідь на питання про те, які саме якості та кваліфікаційні характеристики забезпечують ефективність виконання ролі громадянина, дає запропонована нами соціально-психологічна модель громадянської компетентності.

Наступним етапом нашого дослідження буде визначення індикаторів для оцінювання показників виокремлених компетенцій, розробка інструментарію і проведення емпіричного дослідження особливостей впливу соціального середовища на розвиток громадянської компетентності студентської молоді.

Список використаних джерел

- Борец Ю. В. (2014) Социально-психологические контуры в исследовании гражданской компетентности. Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика. Психология. –№ 1 (37). – С. 100–107.
- Бутвина О.Ю. Гаврашенко Е.С. (2019) Сущность и характеристика понятия «развивающая среда» в ДОУ. Вестник науки и образования, М., № 10(64). Часть 4.– С.120-122.
- Кострова Ю.С. (2011) Генезис понятий «компетенция» и «компетентность». Молодой ученый. – №.12. Т.2. – С.102-104. Взято з <https://moluch.ru/archive/35/4011/>
- Мануйлов Ю.С.(2013) Концептуальные основы средового подхода в воспитании. Вестник УРАО. № 1. С. 42–49.
- Майданик Е. (2017) Теоретические аспекты формирования гражданской компетентности будущих учителей. Social Studies: Theory and Practice – Vol.2, №1, P. 77-88.
- Мельник Н.І. (2018) Цінності громадянської компетентності як базові у професійній підготовці майбутніх вихователів. Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти. № 2. Взято з <http://journals.uran.ua/apppfo>
- Нагайченко, Н.Н. (2010) Воспитывающая среда школы как фактор формирования социальной компетентности старшеклассников. Ярославский педагогический вестник. - Том II. - Психолого-педагогические науки. - №3. - С.94-97
- Семенова Р.О. et al. (2014) Освітнє середовище як чинник становлення обдарованої особистості: [монографія] – К.-Кіровоград : Імекс-ЛТД.– 228 с.
- Піддячий В. (2017) Сутність і зміст громадянської компетентності майбутнього педагога. Молодь і ринок. – №7. – С.76-82.

Подлесная Ю.Е. (2006) Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития (Автореф. диссер. .к. полит.н.). Московский городской университет управления. Взято з <http://cheloveknauka.com/grazhdanskaya-kompetentnost-v-sovremennom-obschestve-politologicheskie-aspekty-formirovaniya-i-razvitiya>

Попович І.В. (2016) Роль соціальних очікувань особистості у формуванні громадянських компетентностей. Актуальні питання формування та розвитку громадянських компетентностей в Україні. – К.: НАДУ.– С.227-231.

Равен, Дж. (2002). Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Пер. с англ. - М.: Когито-Центр.

Рафальська et al. (2017) Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя. Київ, 136 с.

Рубцов В. В. et al. (2004) Психологическое проектирование и экспертиза образовательной среды. Московская психологическая школа: История и современность: в 3 т. – М. : ПИ РАО, МГППУ, – Т. 3. – С. 246-258.

Трофимова И. Н. (2015) Гражданская компетенция: государственная политика или возможности для гражданина. Россия реформирующаяся. Вып. 13: Ежегодник., М. – С.90-112.

Чулкова Р.Г. (2014) Формирование гражданской компетентности учащегося как актуальная задача современной школы. Электронный научный журнал Современные проблемы науки и образования.– № 2. Взято з <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>

Шепелева Т.Е. (2016) Соотношение терминов «гражданская компетенция», «гражданская компетентность» с понятием «гражданственность». Интернет-журнал «Мир науки», Том 4, номер 2. Взято з <http://mir-nauki.com/PDF/61PDMN216.pdf>

Ясвин В. А.(1997) Образовательная среда: от моделирования к проектированию . – М. : ЦКФЛ РАО. – 366 с.

Caron LeCompte, Brooke Blevins, Tiffani Riggers-Piehl (2019) Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data / <https://doi.org/10.1016/j.jssr.2019.03.002> (in English)

Münkler, H. (1997) Der kompetente Bürger/Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.) Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung. S. 153-172.

References

Borecz Yu. V. (2014) Socjalno-psychologicheskie kontury v issledovanii grazhdanskoj kompetentnosti. [Socio-psychological profiles in the study of civic competence]. *Gumanitarnyj vektor. Seriya: Pedagogika. Psikhologiya.* vol.1 (37). – S. 100–107. (in Russian)

Butvina O.Yu. Gavrashenko E.S. (2019) Sushchnost i kharakteristika ponyatiya «razvivayushhaya sreda» v DOU. [The essence and characteristics of the concept of "developing environment" in the DOE]. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, M., №10(64). Chast 4.– S.120-122. (in Russian)

Caron LeCompte, Brooke Blevins, Tiffani Riggers-Piehl (2019) Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data / <https://doi.org/10.1016/j.jssr.2019.03.002> (in English)

Kostrova Yu.S. (2011) Genezis ponyatij «kompetencziya» i «kompetentnost» . [Genesis of the concepts of “competence” and “competence”]. *Molodoj uchen'j.* – vol..12. T.2. – S.102-104. Vzyato z <https://moluch.ru/archive/35/4011/> (in Russian)

Manujlov Yu.S.(2013) Konceptualnye osnovy sredovogo podkhoda v vospitanii . [Conceptual foundations of the environmental approach in education] *Vestnik URAO.* №1. S. 42–49. (in Russian)

Majdanik E. (2017) Teoreticheskie aspekty formirovaniya grazhdanskoj kompetentnosti budushhikh uchitelej. [Theoretical aspects of the formation of civic competence of future teachers]. *Social Studies: Theory and Practice* . Vol.2, №1, R. 77-88. (in Russian)

Melnyk N.I. (2018) Tsinnosti hromadianskoi kompetentnosti yak bazovi u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh vykhovateliv. [Values of civic competence as basic in the professional training of future educators]. Aktualni problemy pedahohiky, psykhologii ta profesiinnoi osvity. № 2. Vziato z <http://journals.uran.ua/appfo>.(in Ukrainian)

Münkler, H. (1997) Der kompetente Bürger/Ansgar Klein, Rainer Schmalz-Bruns (Hrsg.) Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung. S. 153-172. (in German)

Nagajchenko, H.H. (2010) Vospity vayushhaya sreda shkoly kak faktor formirovaniya soczialnoj kompetentnosti starsheklassnikov. [The educational environment of the school as a factor in the formation of social competence of high school students] . *Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik.* - Tom P. - Psikhologo-pedagogicheskie nauki. - №3. - S.94-97. (in Russian)

Semenova R.O. et al. (2014) Osvitnie seredovyshe yak chynnyk stanovlennia obdarovanoi osobystosti: [monohrafiia] [Educational environment as a factor in becoming a gifted person]. – K.-Kirovohrad : Imeks-LTD.– 228 s.(in Ukrainian)

Piddiachyi V. (2017) Sutnist i zmist hromadianskoi kompetentnosti maibutnoho pedahoha. [The essence and content of civic competence of the future teacher] . *Molod i rynok*. – №7. – S.76-82. (in Ukrainian)

Podlesnaya Yu.E. (2006) Grazhdanskaya kompetentnost v sovremennom obshchestve: politologicheskie aspekty formirovaniya i razvitiya. [Civil competence in modern society: political science aspects of formation and development] . (Avtoref. disser. .k. polit.n.). Moskovskij gorodskoj universitet upravleniya. Vzyato z <http://cheloveknauka.com/grazhdanskaya-kompetentnost-v-sovremennom-obshchestve-politologicheskie-aspekty-formirovaniya-i-razvitiya>. (in Russian)

Popovych I.V. (2016) Rol sotsialnykh ochikuvan osobystosti u formuvanni hromadianskykh kompetentnosti. [The role of social expectations of the individual in the formation of civic competences]. *Aktualni pytannia formuvannia ta rozvytku hromadianskykh kompetentnosti v Ukraini*. – K.: NADU.– S.227-231. (in Ukrainian)

Raven, Dzh. (2002). Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavlenie, razvitie i realizaciya [Competence in modern society: identification, development and realization] . Per. s angl. - M.: Kogito-Czentr. (in Russian)

Rafalska et al. (2017) Hromadianska vidpovidalnist: 80 vprav dlia formuvannia hromadianskoi ta sotsialnoi kompetentnosti pid chas vyvchennia riznykh shkilnykh predmetiv. 5-9 klas. [Civil Liability: 80 exercises for the formation of civic and social competences in the study of different school subjects. Grades 5-9]. *Posibnyk dlia vchytelia*. Kyiv, 136 s. (in Ukrainian)

Rubczov V. V. et al. (2004) Psikhologicheskoe proektirovanie i ekspertiza obrazova telnoj sredy. [Psychological design and examination of the educational environment.]. *Moskovskaya psikhologicheskaya shkola: Istoriya i sovremennoist*: v 3 t. – M. : PI RAO, MGPPU, – T. 3. – S. 246-258. (in Russian)

Trofimova I. N. (2015) Grazhdanskaya kompetenciya: gosudarstvennaya politika ili vozmozh nosti dlya grazhdanina. [Citizenship: public policies or opportunities for a citizen]. *Rossiia reformiruyushhayasya*. Vy'p. 13: Ezhegodnik., M. – S.90-112. (in Russian)

Chulkova R.G. (2014) Formirovanie grazhdanskoj kompetentnosti uchashhegosya kak aktualnaya zadacha sovremennoj shkoly. [Formation of student civic competence as an urgent task of a modern school]. *Elektronnyj nauchnyj zhurnal Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*.– № 2. Vzyato z <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381/> (in Russian)

Shepeleva T.E. (2016) Sootnoshenie terminov «grazhdanskaya kompetenciya», «grazhdanskaya kompetentnost» s ponyatiem «grazhdanstvennost». [Correlation of the terms “citizenship”, “citizenship” with the concept of “citizenship”]. *Internet-zhurnal «Mir nauki»*, Tom 4, nomer 2. Vzyato z <http://mir-nauki.com/PDF/61PDMN216.pdf/> (in Russian)

Yasvin V. A.(1997) Obrazovatelnaya sreda: ot modelirovaniya k proektirovaniyu . [Educational environment: from modeling to design]/ – M. : CzKFL RAO. – 366 s. (in Russian)